

A Neugebäude helyén

A Szabadság tér és emlékművei

Írásunk tárgyát, a Szabadság teret egy rövid utcácska választja el Magyarországnak politikai szempontból legfontosabb közterületétől, a Parlament előtti Kossuth tértől. Maga a Szabadság tér alig több százévesnél, ami viszonylag rövid idő egy város életében. Központi fekvése, mérete és közvetlen kapcsolódása a Kossuth térhez azonban szinte predestinálta arra, hogy ikonikus szerepet kapjon az egymást váltó politikai rendszerek emlékezetpolitikájában – a 20. század elejétől napjainkig.

Először a két világháború közötti Horthy-korszak (1920–1944) „rendezte be” a teret saját irredenta aktuálpolitikai céljait megjelenítő szobrokkal-emlékművekkel, miközben a Kossuth térre a nemzeti emlékezet sokkal stabilabb, elfogadottabb alakjainak szobrai kerültek. A második világháború után a direkt és látenszen irredenta emlékek eltűntek, egy – ma is álló – hatalmas szovjet „felszabadítási” emlékműnek adva át helyüket. S a „szoborkeringő” – részben depolitizálva, részben át- és újrapolitizálva a teret – folytatódott az 1989–1990-es újabb politikai rendszerváltozás után is.

*

A vezetékes víz és csatornázás előtti korokban a folyóparton álló települések természetes terjeszkedési tere a víz folyásával szembeni irány volt. Ez lett volna magától értetődő a 19. századi Pesten is – az északi irányú terjeszkedés a friss, szennyezetlen víz felé. Csakhogy a Váci körút (ma Bajcsy-Zsilinszky út) és a Duna-part közötti, 700-750 méter széles Lipótváros közepén ott trónolt a 300 × 300 méter befoglaló méretű, hatalmas Újépület, mintegy ledugaszolva a város északi terjeszkedését.

A Neugebäude Isidore Canevale tervei alapján épült 1786–1814 között, az építkezés vezetője Hild József édesapja, Hild János volt. A háromszintes, négyzet alakú főépület egy 200 × 200 méteres udvart ölelt körül, négy sarokhoz egy-egy 50 × 50 méteres, szintén belső udvaros, négyszintes sarokpavilon csatlakozott diagonálisan. Eredetileg kaszárnyának készült, de a napóleoni háborúk idején, majd az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc után börtönként funkcionált. Az északkeleti sarokpavilon közelében lévő kivégzőudvaron lőtték agyon 1849. október 6-án gróf Batthyány Lajos miniszterelnököt, majd másokat is, s a szabadságharc résztvevői közül is sokan raboskodtak az épületben. A kortársak „magyar Bastille”-ként emlegették, az önkényuralom, a neoabszolutizmus (1849–1867) egyik leggyűlöltebb szimbóluma lett.

Az 1867. évi osztrák–magyar kiegyezéssel funkcióját teljes egészében elvesztő épület részleges lebontását és a terület beépítését már az 1871–

1872-es városrendezési terv célul tűzte ki. A tényleges lehetőséget ehhez azonban az 1894. évi XX. törvény adta meg.¹ A törvény rendelkezése szerint az Újépület helyén épülő új házak tizenöt évig adómentesek (amennyiben legalább 48 láb magasak, és 1905. augusztus 1-jéig „lakható állapotba helyeztetnek”), majd újabb tizenöt évig a házak lakbérjövödelmének csak 10 százaléka az adó.

A Budapest fejlesztéséért felelős testület, a Fővárosi Közmunkák Tanácsának (FKT) még az évben kiírt pályázatára több mint négy tucat terv érkezett, a végül megvalósított beépítési javaslatot azonban csak 1897-ben nyújtotta be Palóczy Antal. A fekvő diadalkaput formázó terv látszólag teljesen szimmetrikus. Csakhogy – mint arra Bugár-Mészáros Károly építészettörténész rámutatott – az északi záródás két középső épülettömbjének tömegaránya 7:8. Ezáltal a tér félköríves záródásának középpontjából a leendő Vécsey utca és a majdani Vértanúk tere tengelye pontosan az ekkor még javában épülő Parlament majdani kupolájára mutat.² Az Újépületet 1898-ban lebontották, s a területén létesült 29 épület (ebből kilenc néz a térre) mindegyike felépült határidőre.

Közben 1900-ban az FKT nevet adott a létrejövő új közterületeknek. Amelyik utca korábban már létező utca folytatásaként épült fel, ott egyszerűen kiterjesztették a történeti utcanévet az új szakaszra is (Zoltán utca és Honvéd utca). A négy új, rövid utcácska elnevezésénél az 1848–49-es szabadságharcra, illetőleg az azt követő megtorlásra gondoltak, hiszen három aradi vértanúkról neveztek el (Vécsey utca, Aulich utca és Kiss Ernő utca). (Hogy miért éppen róluk, nem tudjuk, hiszen korábban a 13 aradi vértanúból csak háromnak, Damjanich Jánosnak, Desseffy Arisztidnek és Knézich Károlynak nevét viselte közterület Budapesten.) A negyedik utca pedig minden bizonnyal azért lett Perczel Mór utca, mert a szabadságharc legendás tábornoka a névadást megelőző évben hunyt el. Maga a tér pedig szintén a „magyar Bastille”-ra, az elnyomásra utalva kapta a Szabadság tér nevet.

Irredenta szobrok

Az épületdíszítő szobrokat követve – a Szabadság tér 15. homlokzati timpanonjában van például Kossuth Lajos egész alakos, első budapesti szobra – az első valódi emlékművek a Horthy-korszak elején jelentek meg a téren.³ Egy berendezkedő politikai rendszer első szimbolikus lépései mindig hangsúlyosak. A Horthy-korszak pedig a Szabadság téri *Irredenta szobrokkal* kezdte meg a közterek elfoglalását 1921 januárjában – hét hónappal a trianoni békeszerződés aláírása után. Az I. világháborút lezáró trianoni béke-

¹ Digitálisan: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=89400020.TV&searchUrl=/ezer-ev-to-rvenyei%3Fkeyword%3D1894.%2520> (Letöltés: 2019. 10. 09.)

² Bugár-Mészáros Károly: A budapesti Szabadság tér. Örökség, 2008. 12. sz. 3–7. p. Digitálisan: http://epa.oszk.hu/02100/02163/00022/pdf/EPA02163_orokseg_0812.pdf (Letöltés: 2019. 10. 09.)

³ A Szabadság tér szobrairól összefoglalóan lásd: Prohászka László: Ahol a Neugebäude állott. A Szabadság tér szobrai és emléktáblái. In uő.: Szoborhistóriák. Bp., 2004. Városháza, 81–88. p.

szerződéssel Magyarország elveszítette történelmi területének kétharmadát, s kormányának legfőbb politikai célja a következő két és fél évtizedben a területi revízió, vagyis az elcsatolt területek visszaszerzése lett. Mivel azonban a magyar állam – a békeszerződést aláírva és becikkelyezve – nem folytathatott háborús uszítást, irredenta politikát (erősen redukált haderejével ez komolytalan is lett volna), a tényleges cselekvő szerepét átadta az irredenta mozgalmat irányító Védőligák Szövetségének.

A sietség – mint általában lenni szokott – együtt járt az emlékműállítás ekkorra már kanonizálódott játékszabályainak felrúgásával. Pályázat kiírása szóba sem került, a négy alkotó közvetlenül kapta a megbízást. S hogy a kőbe faragás vagy bronzöntés idejét – és nem melleleg: költségeit – megspórolják, olcsó sírköves technikával, műkőből öntötték a szobrokat. A cél itt nem az örökkévalóság volt, hanem hogy minél hamarabb fel lehessen őket avatni – és azután „használni” a szobrok üzenetével szakralizált „politikai teret”.

A felállításukra irányuló sietség, valamint a megszokott 5/4-esnél nagyobb, csaknem kétszeres életnagyságú méret politikai nyomatékot adott a négy szobor üzenetének, amelyek az elszakított országrészeket szimbolizálva nem csupán a Trianon elleni tiltakozást testesítették meg, hanem az elszakított területek visszaszerzésére irányuló aktív irredenta politikát is. Ezek köré a szobrok köré szerveződött a következő évtizedek legtöbb revíziós-irredenta tömegrendezvénye, innen mutogatta a hatalom az izmait az utódállamoknak, hogy „Nem! Nem! Soha!”. Ezért készültek ezek a szobrok.

A tér északi, félköríves záródásának háromszög alakú gyeptükrein álló szobrok közül a Duna felőli szélső *Nyugat* egy, a koronára hanyatló alélt férfit ábrázolt kezében a nyugati vármegyék címerével, fölötte a romantika korában „született”, fiktív ősmagyar hadisten, Hadúr alakja kivont karddal (Sidló Ferenc alkotása). Mellette az *Észak* szobron egy három méter magas, keresztre feszített Hungária istenasszony (Magyarország védőszentjének, Szűz Máriának és a pogány „ősanyának” szintén a romantika alkotja „keveréke”) és egy hozzásimuló szlovák („tót”) kisfiú látható, kettejüket kivont karddal védi egy kuruc vitéz (Kisfaludi Strobl Zsigmond műve). A *Kelet* szobron a bilincsekbe vert, Erdély címerét szorító alakot szabadítja fel éppen Csaba vezér, a hun fejedelem, Attila fia, a székely eredetmítosz „ősatyja” (Pásztor János alkotása). Végül a *Dél* szobron egy keménykötésű magyar férfi karddal és pajzzsal védően áll egy német („sváb”) leány mellett (Szentgyörgyi István műve). Ősmagyar romantika, erőkultusz sugárzik mindegyikről. Érdemes még megfigyelni az elszakított területeken élő nemzetek megjelenítését: az *Észak* szobron a szlovák nemzet kiskorú, gyermek, a *Délen* a német leány, tehát mindegyik védelemre szorul. Védelmet pedig csak a magyaroktól kaphat – a szobrok üzenete szerint A *Kelet* szobron ugyanakkor – hiányával sokatmondóan – nincs román szereplő.

Nem Trianon fájdalmát és nem a békés egymás mellettélést, egyáltalán: nem a békét hirdették ezek a szobrok – ezt már az avatóbeszéd is egyértelművé tették. Amit a hivatalos politika nem mondhatott ki, kimondatta a támogatásával működő társadalmi szervezetekkel. Urmánczy Nándor, a

Védőligák Szövetségének vezetője így zárta avatóbeszédét: „Ezek a szobrok igazságot követelnek. Ez a hely a nemzet búcsújáró helye, de egyúttal a gyűlölet és a bosszú kohója legyen. Ez a hely mostantól fogva bekapcsolódik Európa véres történetébe.” Zadravetz István tábori püspök pedig katolikus főpap szájából szokatlannak hangzó szavakkal esküdtött: „A magyarok Istene, a szent zászló, a szabad ég, a magyar lélek a tanúnk, hogy addig nem nyugszunk, amíg Északkal, Déllel, Kelettel, Nyugattal nem egyesülünk.”⁴

A következő két évtizedben ezek a szobrok – mint majd látni fogjuk: kiegészülve hasonló üzenetű újabb emlékművekkel – területrevíziót követelő tömeggyűlések, tüntetések tucatjait vonzották a térre.⁵ Így aztán nem csodálkozhatunk, hogy az irredenta szobrok órája csak a II. világháború utáni politikai fordulatig ketyegett. 1945 augusztusában lebontották, s mivel értéktelen anyaguk nem volt újrahasznosítható, megsemmisítették őket.⁶

Batthyány-örökmécses

Alig több, mint két hónappal azután, hogy a törvényi előírásnak megfelelően az Újépület helyén emelt épületek „lakható állapotba helyeztetek”, s ezzel megszületett az általuk közrefogott Szabadság tér, 1905. október 6-án fogalmazódott meg a főváros vezetésében az indítvány, hogy az egykori „magyar Bastille” történetének legsötétebb mozzanatára, gróf Batthyány Lajos miniszterelnök kivégzésének emlékére „örökégő lámpát” állítson a főváros. A helyszín is adta magát, hiszen a kivégzőudvar az északkeleti sarkpavilon közelében volt, annak helyén pedig negyed körcikk alapú teresedés lett a rendezés során. Hiába volt azonban már másfél év múlva kész az örökmécses terve, az avatásra – lényegesen leegyszerűsített formában – két évtizedet kellett várni. A klasszicizáló talapzaton álló bronz örökmécses 1926. október 6-án avatták fel az 1848–1849-es szabadságharc utolsó élő honvédjének jelenlétében.⁷

A szabadságharc és benne az aradi tizenhárom vértanú, valamint Batthyány mártíromságának megítélése soha nem volt vitatott a magyar nemzettudatban. Az október 6-i nemzeti gyásznapon a Horthy-korszakban rendszeresek voltak a megemlékezések az örökmécsesnél, s ha ezek gyérültek is a szocializmus évtizedeiben, a napra és a helyre soha nem borult a feledés homálya. Sőt, a politikai rendszerváltozás mintegy előjeleként egy pillanatra szimbolikus politikai szerepet is kapott az örökmécses. 1988. június 16-án ugyanis a Nagy Imre és mártírtársai kivégzésének 30. évfordulóján tartott ellenzéki tüntetésen *Batthyány–Nagy Imre-örökmécsessé* „keresztelték át” a tüntetők, s a hangsúly itt egyértelműen az 1956-os forradalom mártír miniszterelnökének nevére esett.

⁴ Liber Endre: Budapest szobrai és emléktáblái. Bp., é. n. [1934.] 310–312. p. (Statistikai Közlemények, 69. kötet, 1. szám)

⁵ Zeidler Miklós: A magyar irredenta kultusz a két világháború között. Bp., 2002. Teleki László Alapítvány, 137 p. Digitálisan: <http://mek.niif.hu/06000/06030/06030.pdf> (Letöltés: 2019. 10. 09.)

⁶ Póto János: Az emlékeztetés helyei. Emlékművek és politika. Bp., 2003. Osiris, 60–64. p.

⁷ Liber i. m. 323–324. p.

Ereklyés Országzászló

A terület múltja után ismét a vágyott jövő felé billent a tér emlékműveinek üzenete. Az 1928-ban a nemzeti ünnepen, augusztus 20-án felavatott, a délre néző *Irredenta szobrokkal* szembeforduló *Ereklyés Országzászló* ugyanis tobzódott az irredenta jelképekben. Talapzata egy szószerék, ebből emelkedik ki a húsz méter magas zászlórúd, rajta állandóan félárbócra eresztett nemzeti lobogóval. A zászlórúd csúcscsúcsa egy méter magas, esküre emelt jobb kéz, melyet Horthy Miklós kormányzó keze után mintázott az alkotó, Füredi Richárd. A talapzatban kialakított ereklyekamrában – az egykori koronázási dombokhoz hasonlóan – ereklyeföldet gyűjtöttek össze a Trianon utáni Magyarország minden városából és községéből, az elszakított területek összes korábbi törvényhatóságából, továbbá a magyar történelem nevezetes helyszíneiről, az 1241-es, tatárok elleni muhi csata mezejétől az I. világháborús hadszínterekig.

Ezt az emléket is a Védőligák Szövetsége állíttatta, homlokzatán a középkori magyar uralkodócsaládok címerei társaságában Urmánczy Nándor politikus, az *Irredenta szobrok* kezdeményezőjének jelmondata állt: „A mi országunk a Kárpátok országa, Nagymagyarország. 896-ban alapította Árpád fejedelem, fennmarad a világ végezetéig.” A zászlórúd tövében a magyar eredetmítosz kiterjesztett szárnyú turulmadara, alatta két márványtáblán viszont aktuális politikai üzenek, azt bizonyítandó, hogy a területi revízió gondolata immár külföldön is támogatókra talált. Balról Lord Rothermere brit sajtómágnás 1927. június 21-i, *Daily Mail*-beli cikkének címe angolul és magyarul: „Hungary’s Place in the Sun – Magyarországnak helye van a nap alatt”. Jobbról pedig Mussolininek a római szenátus 1928. június 5-i ülésén (két és fél hónappal az országzászló avatása előtt!) tett kijelentése olaszul és magyarul: „I trattati di pace non sono eterni – A békeszerződések nem örökérvényűek”. A talapzat hátoldalába a *Magyar hiszekegy* volt bevésve – miként az országzászló és az *Irredenta szobrok* közötti „trianoni virágágy”-ban is ugyanez a vers volt élő virágokból kirakva –: „Hiszek egy Istenben, / Hiszek egy Hazában, / Hiszek egy isteni örök igazságban, / Hiszek Magyarország feltámadásában. / Ámen.” Az állandóan félárbócra engedett lobogó az ország megcsonkításának gyászát idézte nap mint nap, a zászlórúd csúcán az esküre emelt kéz pedig az elszakított területek visszaszerzésére esküdött, miként a monumentumot felavató Urmánczy Nándor és vele együtt a tömeg: „Mindaddig nem lesz nyugvás, amíg Szent István földjét vissza nem szereztük, amíg ez a zászló fel nem repül az árbóc csúcára! Isten minket úgy segítse!”⁸

Kiteljesedett ezzel a Horthy-korszak bel- és külpolitikájának alapkövét képező területrevíziós gondolat. Amit az *Irredenta szobrok* még csak szimbólumokkal üzentek, az az *Ereklyés Országzászlón* már kőbe véselt programmondatokban jelent meg. A Rothermere- és Mussolini-idézet pedig a korabeli hatalomnak azt a vágyát igyekezett tényként megjeleníteni, hogy a trianoni négy döntőbíró nagyhatalomból kettő már át is állt a magyar revízió mellé.

⁸ Liber i. m. 344–436. p.; Pótó i. m. 52–56. p.

Az *Ereklyés Országzászló* az általa hirdetett célokkal (is) elvesztett II. világháború után aligha maradhatott volna a helyén – de már azt sem érte meg, hogy az irredenta célokkal szakító utókor az üzenete miatt bontsa le. Mint majd látni fogjuk, 1945 kora tavaszán egyszerűen útban volt a saját emlékművét építő szovjet Vörös Hadseregnek, s nyom nélkül eltűntették.

Virulj! Széchenyi-emlékkút

Két évet kellett várni az újabb köztéri műre a téren, amely ismét a hely múltjának állított emléket. 1930 végére készült el ugyanis a tér déli részén a „Virulj!” feliratú *Széchenyi-emlékkút*, rajta egy bronz domborművel (Telcs Ede alkotása), melyen ünneplők körében egy hölgy facsemetét ültet. Felirata – idézet a *Jelenkor* című lap 1846. márciusi tudósításából – ezt mondja a jelenetről: „Míg Széchenyi gróf fáradoz a nagy kezdet valósítása körül, azalatt neje Pesten első fáját ülteti be az új közsétatérnek, melynek alapítója ugyanazon dicséretes magyar, tett és szó embere. Azon pillanatban, midőn március 3-kán a grófnő a platánt ezen szóval: virulj! a földbe ülteté, mozsárdurrogások rázták meg a léget s hangos népörömkialtozás zendült meg. Minden jelenvolt hölgy, magas rangú úgy, mint polgárosztálybeli, megöntözték a helyet és nyalábot.”

Gróf Széchenyi István felesége tehát elültette egy park első fáját, de hogy valójában minek is állított emléket a díszkút, ahhoz egy évszázadot vissza kell mennünk az időben. Az Újépület telke ugyanis lényegesen nagyobb volt, mint maga az épület, így annak déli homlokzata előtt egy 300 × 40 méteres beépítetlen terület húzódott. Eső utáni állapotát plasztikusan mutatja, hogy a Váci körútról ide befutó utcácska (ma Bank utca) a 19. század első felében a német Koth Gasse, azaz Sár utca nevet viselte.

Ezt a nyáron homokviharak uralta, tavasszal és ősszel sártengerbe fúló területet nézték ki a környék lakói egy városi park létesítésére, és segítségül Széchenyihez fordultak 1845-ben. A gróf felkarolta a tervet, s közvetítésével a pesti Sétány Társulat engedélyt kapott a terület parkosítására.⁹ Széchenyi célja a sétatérrel – természetesen az egészségesebb környezet megteremtése mellett – ugyanaz volt, mint a Nemzeti Kaszinóval vagy a lóversenyek meghonosításával: alkalmakat és helyeket teremteni, amelyeken és ahol a különböző társadalmi rangú emberek találkozhatnak, politikai közösség alakulhat ki, megteremtődhet a nemzet.

Ettől kezdve a Koth Gasse neve Promenaden Gasse, a neoabszolutizmus elnémetesítő kényszerére ellenerőként fellépő magyarosítás idején pedig hol Séta utca, hol Sétatér utca. Ez utóbbit szentesítette aztán 1874-ben a Pest, Buda és Óbuda egyesítésével létrejött Budapest utcaneveit egységesítő Fővárosi Közmunkák Tanácsa (FKT). Az FKT egyik vezérlő elve a

⁹ Liber i. m. 392. p. Továbbá: Gárdonyi Albert: Széchenyi István szerepe Budapest főváros-sá fejlesztésében. In *Tanulmányok Budapest múltjából*. IX. kötet. Szerk. Némethy Károly, Budó Jusztin. Bp., 1941. 1–31. p. A sétatérrel: 10–12. p. Digitálisan: http://epa.oszk.hu/02100/02120/00009/pdf/BPTM_TBM_09_001-031.pdf (Letöltés: 2019. 10. 10.) Lásd még: Viczián Zsófia: Pest első platánja és sétateré. http://pestbuda.hu/cikk/20181018_pest_első_platanja_es_setatere (Letöltés: 2019. 10. 10.)

köztetek elnevezésénél az anciennitás volt, vagyis igyekeztek megőrizni a régi, históriai neveket. A másik alapelv pedig a funkcionalitás vagy célra tartás volt, azaz hogy milyen jellemző épület, foglalkozás stb. kapcsolódik az utcához, avagy mi felé vezet az. Ez a két alapelv ütközött össze 1905-ben, amikor – az utolsó épület is felépülvén – véglegesen kialakult a Szabadság tér, s ezzel gyakorlatilag megszűnt a Sétatér, beolvadt a Szabadság térbe. Az FKT ok nélkül nem nagyon nyúlt régi utcanevekhez, ez esetben mégis ezt tette, s az immár értelmezhetetlen Sétatér utca nevét a tér és az utca saroképületeként felépült Osztrák–Magyar Bank (ma Magyar Nemzeti Bank) után Bank utcára változtatta.

Magyar Fájdalom szobra

A kétévenkénti avatásokkal rohamléptekben benépesedő tér következő emlékműve ismét Trianonhoz kapcsolódott. Stílszerűen a nemzeti gyásznapon, 1932. október 6-án avatták fel a Nemzeti Bank épülete előtt a *Magyar Fájdalom szobrát*. Maga a szobor egy pompás női akt, angol és magyar felirata teszi politikai emlékművé, az „irredenta emlékek terének” részévé: „Ez a szobor a trianoni szerződés által elrabolt gyermekei sorsát sirató Magyarország fájdalmát jelképezi. Alkotója francia szobrász, Emile Guillaume. Ezen emlékművet a szenvedő magyar nemzetnek ajánlotta fel Magyarország angol barátja, Viscount Rothermere. – This figure symbolical of Hungary mourning over the fate of her children wrested by the treaty of Trianon. Is the work of the French sculptor Emile Guillaume and is dedicated to the suffering Hungarian Nation by a sympathising Englishman Viscount Rothermere”. Az angol adományozó és francia szobrász kettősségéből avatóbeszédében Herczeg Ferenc író világpolitikai változásokat vélt kihallani: „Íme egy angol gondolat francia testet ölt, hogy azt mondja a magyarságnak: fájdalmatokban nem vagytok egyedül, mi veletek érzünk.”¹⁰ Azt a hamis bizakodást sugallva ezzel, hogy a területi revízió magyar politikai programja mögé – az *Ereklyés Országzászlón* megjelenített britek és olaszok mellé – immár a franciák is felsorakoztak.

A szobor további, hányatott története az emlékművek politikai kiszolgáltatottságának elgondolkodtató példája. 1947-ben eltávolították a fővárosban a Lord Rothermere-rel összefüggésbe hozható összes emléket – köztük a *Magyar Fájdalom szobrát* is, pedig elég lett volna a feliratait levésni. Erre utal, hogy már egy évvel később ismét felállították egy alacsony, felirat nélküli posztamensen a Margitszigeten, a Palatinus strand bejáratánál. A felirat eltűntével lefoszlott a szoborról a „magyar fájdalom”, az „irredenta emlékek teréről” elkerülve pedig a „magyar igazságba” vetett hit, s így lett irredenta emlékműből napfényben fürdőző egyszerű női akttá egy strand bejáratánál. 1967-ben raktárba került, majd 1973-ban a balfi Kastély Szálló parkjában kapott helyet. Négy évtizedig állt ott díszítő szoborként, 2012-ben azonban Sopronban az eredeti magyar felirattal ellátott talapzaton felállítva visszaváltozott Trianon-emlékművé. Egykor sugallt egyéb jelentésrétegeit azonban ma már csak a história tartja számon.¹¹

¹⁰ Liber i. m. 416–419. p.

¹¹ Pótó i. m. 71–76. p.

Nemzeti vértanúk emlékműve

Újabb két esztendő múlva a *Batthyány-örökmécses* kapott térben szimmetrikus párdarabot. 1934. március 18-án ugyanis az Újépület egykori északnyugati sarokpavilonjának helyén kialakított, negyed körcikk alakú, a Nádor és a Báthory utca által határolt névtelen teresedésen felavatták a *Nemzeti vértanúk emlékművét*. Mártíremlékmű tehát ez is, miként az örökmécses, ez az emlékezet viszont a közelmúltra reflektál, s üzenete nagyon is közel esik a Szabadság téren ekkorra már uralkodóvá vált Trianon-tematikához. Nemzeti vértanúknak ugyanis a Horthy-korszakban az 1918–1919. évi forradalmak, tehát a polgári-demokratikus őszirózsás forradalom és a kommunisták vezetete tanácsköztársaság idején meggyilkoltakat neveztek, élükön gróf Tisza István miniszterelnökkel. A német mellett a korabeli magyar közgondolkodást is mérgező „tördőfés-legenda” pedig úgy magyarázta a háború elvesztését, hogy a frontok a hátsóországban kitört zavargásokforradalmak miatt omlottak össze 1918 őszén (a hátsóország hátba szúrta a frontokat), így a háború elvesztéséért és ebből következően a megalázó békéért is a forradalmakat terheli a felelősség. Akik pedig tevőlegesen fel léptek ellenük, és ez az életükbe került, ők a nemzet vértanúi.

Az emlékmű egy hatalmas kőpillér, a tetején honfoglalás kori magyar motívumokkal díszített kőkoporsóval, elől és hátul egy-egy, a nagyszentmiklósi kincsről másolt bikafővel, rajtuk áldozati csésze az ünnepi alkalmakkor fellobbanó áldozati tűznek. Az épített rész, Lechner Jenő műve, már 1930-ban állt, Füredi Richárd szobrász azonban csak négy év múlva készült el a két szoborral: a pillér előtt Hungária istenasszony hatalmas, ősmagyar ruhába öltöztetett szobra állt fején a Szent Koronával, a pillér hátoldalán pedig egy meztelen férfi vívott sikeres harcot egy sárkányszerű szörnyvel. A férfi a magyarságot, a megtaposott, legyőzött szörny pedig a bolsevizmust, a tanácsköztársaságot szimbolizálta.¹² Az ősmagyar pogányság és az erő apoteózisa ez az emlékmű is, miként a közeli *Irredenta szobrok*. A kis tér két év múlva az emlékműről kapta a Vértanúk tere nevet, majd 1945-től 1990-ig egy kommunista mártír, Ságvári Endre nevét viselte, azóta ismét Vértanúk tere.

Az FKT már 1945 áprilisában határozatot hozott az emlékmű eltávolításáról (ez volt az első ilyen határozata), majd augusztus elején Vas Zoltán polgármester utasítást adott azonnali lebontására – egy jó hónapig mégis a helyén maradt. Ez a két mozzanat azonban jól mutatja, hogy a politikai hatalom új birtokosai a múlt átértékelésében elsődlegesnek 1918 forradalma és az 1919-es tanácsköztársaság emlékének újrajrását tekintették. Végül nem „bontották”, hanem „döntötték”: „dicstelen véget ért az ellenforradalom halottjait dicsőítő emlékmű. Budapest népe ledöntötte a gyűlölt szégyenoszlopot” – olvasható a *Jövendő* című lap 1945. szeptember 30-i tudósításában. S hogy kit is értsünk „Budapest népe” alatt, arra válaszol egy helyszíni fotó: a szobordöntést figyelő tömegben egy zászlót emelnek magasba, felirata tisztán olvasható: Magyar Kommunista Párt.¹³

¹² Liber i. m. 388–389. p.

¹³ Pótó i. m. 50–52. p.

A Ságvári téren az 1960-as években kis vízmedencét építettek, körben padokkal és fákkal, hogy a névvel bíró önálló közterületet fizikailag és optikailag is leválasszák a Kossut térről. (Ne feledjük: a vele szimmetrikus terecskének, melyen a Batthyány-örökmécses áll, máig nincs neve.) Mint majd látni fogjuk, e fölé a vízmedence fölé került Nagy Imre hídon álló szobra 1996-ban, innen távolították el 2018 decemberében a Kossuth tér 1944 előtti „képzőművészeti arculatának” visszaállítása ürügyén, s itt avatták fel 2019. október 31-én a Nemzeti vértanúk emlékművének részben rekonstruált másolatát. Részben rekonstruált, mert az eredetiről nem maradt fenn teljes körű fotódokumentáció, a felvéselt nevek egy része így rekonstruálhatatlan.

Az emlékmű felállítását magyarázó hátoldali felirat viszont új tartalmat igyekszik adni a „nemzet vértanú”-nak. Az eredetin csak ennyi szerepelt: „A Fehér Ház kezdeményezésére kegyelettel emelte a magyar nemzet”, ahol a „Fehér Ház” a jobboldali tiszteket tömörítő Fehér Ház Bajtársi Egyesületet jelenti. Az emlékmű újraállított másolatán ennek helyén a következő felirat olvasható: „A szovjet fegyverek árnyékában hatalomra került kommunisták által meggyilkolt, megnyomorított, tönkretett, elüldözött áldozatokra is emlékezve újraállította az Országgyűlés 2019-ben.” „A szovjet fegyverek árnyékában hatalomra került kommunisták” kitétel aligha hozható összefüggésbe az emlékmű előoldali feliratával: „A nemzet vértanúinak 1918–1919”. Hiszen hol voltak még a kommunisták – nem is beszélve a „szovjet fegyverek”-ről –, amikor az első „nemzeti vértanú”, az emlékmű rekonstruálhatatlan áldozati listájának élén szereplő gróf Tisza Istvánt meggyilkolták!

Bandholtz-szobor

Egy szobor, emlékmű csak környezetével együtt értelmezhető. Vagyis ugyanaz a szobor más környezetben más jelentésárnyalatokkal gazdagodhat. Különösen igaz ez a Szabadság téren ismét csak két évvel később, 1936. augusztus 23-án felavatott *Bandholtz-szoborra*. A hely kiválasztását akár természetesnek is vehetnénk – bár az amerikai követség akkor még csak egy éve, 1935-től használta a Szabadság tér 12-es épületét –, mivel az ábrázolt személy, Harry Hill Bandholtz az Amerikai Egyesült Államok hadseregének tábornoka volt, aki a párizsi békekonferencia által Budapestre küldött Szövetséges Katonai Bizottság tagjaként 1919. augusztus közepétől mintegy hét hónapot töltött a magyar fővárosban. De mivel is érdemelte ki a szobrot?

A tanácsköztársaság bukása után, 1919. október 5-én a Budapestet megszállva tartó román hadsereg egységei 16 teherautóval megjelentek a Magyar Nemzeti Múzeumnál azzal a céllal, hogy korábban elkészített listák alapján elszállítsák a múzeumból mindazon műkincseket, amelyeknek bármi közük volt Erdélyhez. (Követelésüket azzal indokolták, hogy mivel Erdély területe immár Romániához tartozik, joguk van a terület történelmi emlékeire is.) A múzeum dolgozói a termeket bezárták, a kulcsokat eldugták, hogy ha már, akkor csakis erőszakkal lehessen a műtárgyakat elvinni

– majd az antantmisszióhoz fordultak segítségért. (Tudták ugyanis, miként a románok is, hogy a katonai bizottság négy nappal korábban már elutasította a románok követelését, és a tárgyak esetleges átadását a bizottság előzetes jóváhagyásához kötötte.) A bizottság soros elnöke, Bandholtz tábornok két kísérelőjével még aznap este megjelent a múzeumnál, és lepecsételte az összes lezárt ajtót. („Mivel a románok és minden európai kedveli a gumibélyegző-lenyomatokat, és mivel más nem állt rendelkezésünkre, amerikai postacenzúrázó bélyegzőt használtunk fel ehhez” – írta Bandholtz naplójában.) A tábornok egy nyilatkozatot is hagyott az igazgatónál a következő szöveggel: „Mivel a Szövetséges Katonai Bizottság felelős a budapesti Magyar Nemzeti Múzeumban található valamennyi tárgyért, a kulcsot a soros elnök, Bandholtz tábornok, az amerikai képviselő vette magához.”¹⁴ A pecsétek a románok november 14-i távozásáig érintetlenül a helyükön maradtak.

A majdani szobor szempontjából döntő legendamotívum legelőször a tábornok 1925. májusi halála utáni rövid nekrológokban bukkant fel a magyar lapokban. A *Pesti Napló*ban ekképp: „...egyedül lovagló korbácsával felfegyverezve kikergette a múzeum épületéből a román katonáknak egyik fosztogató osztagát.”¹⁵ Ma már persze nehéz lenne eldönteni, hogy valóban volt-e Bandholtz kezében lovaglópálca azon az estén. Valószínűleg volt, hiszen nyilván lóháton érkezett a helyszínre, s egy, a naplójában közölt, más alkalommal készült képen is azt tart a kezében. Az esetről azonban Bandholtz naplóján kívül több hazai, kortárs beszámoló is fennmaradt 1919 novemberéből és 1920 januárjából, s lovaglópálcáról egyikben sem esik szó, pláne nem, hogy azt fegyverként használva Bandholtz bárkit is kikergetett volna a múzeumból. A legenda azonban így rögzült: lovaglópálcával és kikergetéssel.

A tábornok magyarországi tartózkodása idején vezetett naplója 1933-ban jelent meg New Yorkban. Minden bizonnyal ez irányította ismét a figyelmet rá és tettére. A szobor ötlete a szintén New Yorkban élt Eugen Boross, magyar származású amerikai őrnagytól eredt, aki gyűjtést kezdeményezett az amerikai magyarok között. Ez aztán Magyarországon is folytatódott, s így, társadalmi adakozásból állt össze a szoboralap, s ennek felhasználásával készült el Ligeti Miklós szobra: az egyenruhás tábornok kisterpeszben áll, csizmáin sarkantyúk, s háta mögött összefogott kezében ott a lovaglóostor.

Már a szobor készülésének híre diplomáciai vihart kavart. Wallace Murray, az USA Külügyminisztériuma közel-keleti részlegének – ehhez tartoztak akkor a Duna menti országok – vezetője már 1936. február elején arról értesítette főnökét, a külügyminiszter-helyetttest, hogy a washingtoni román követ Románia elleni támadásnak tekinti a szobor budapesti felállítását, hogy kormánya közvetlenül tiltakozni fog ez ellen Budapesten, és hogy

¹⁴ Bandholtz, Harry Hill: An Undiplomatic Diary. Ed by Fritz Konrad Krüger. New York, 1933. 136–138. p. Digitálisan: <http://mek.oszk.hu/08200/08202/08202.htm> (Letöltés: 2019. 10. 12.)

¹⁵ Pesti Napló, 1925. május 12. 14. p.

elvárják, hogy a budapesti amerikai követ ne legyen jelen az avatáson.¹⁶ Az amerikai külügyminisztérium kétségtelenül nehéz helyzetbe került, hiszen a szobor felállítását megakadályozni nem tudta, ráadásul a magyarok nyilván elvárják majd a budapesti amerikai követség valamilyen szintű részvételét a szoboravatón. Ugyanakkor az USA Romániával sem akart felesleges konfliktust. Hosszú, hónapokig tartó levelezés kezdődött Washington és a budapesti követség között, melyben gyakorta emlegették a lovaglópalcát, hogy ugyanis az hát mögé téve fenyegető-e, vagy sem. Végül nem a követ, hanem egy beosztott vett részt az avatáson, s csupán egy néhány mondatos, nagyon semleges beszédet tartott.

Mint láttuk, a szobor felállítása társadalmi kezdeményezésként indult, felállításának helye azonban azt mutatja, hogy a magyar kormányzat ráébredt a benne rejlő propagandalehetőségekre – s ki is használta őket. A felállítás helyeként még 1936 tavaszán is a Múzeum-kertet emlegették (hiszen ott történt az eset), csak az utolsó pillanatban változtatta meg ezt a kulturális kormányzat. A Szabadság téri környezetben viszont erőteljesen módosult a *Bandholtz-szobor* jelentése. A Múzeum-kertben nem jelentett volna egyebet, mint az ország háláját a múzeumi kincsek megmentője iránt. A lovaglóstör ott is a kizavarás-legendára utalt volna, azaz románellenes lett volna, de semmi több. Az „irredenta emlékek terén” azonban ez a románellenesség automatikusan hívja elő az „Erdélyt vissza!” irredenta követelést. Pedig a tábornok 1919-es tettebe még a magyarbarátságot is legfeljebb csak belemagyarázni lehet. Ő egyszerűen egy határozatot hajtott végre, s a kiszolgáltatott érdekeit védte a megszállóval szemben. Ahogy ő maga megfogalmazta (és angolul fel is került a szobor talapzatára): „I simply carried out the instructions of my Government as I understood them as an officer and gentleman of the United States’ Army” – vagyis: „Csupán kormányom utasítását hajtottam végre úgy, ahogy azokat az amerikai hadsereg tisztjeként és úriemberként értelmeztem”. Ehhez képest már a szobor erősen torzít, a legendára utaló lovaglóstörrel románellenesnek tüntetve fel a tábornokot, a szobor és környezete együtt pedig immár az akkori magyar politikai célok, az „Erdélyt vissza!” támogatójának láttatja. Az Ereklés Országzászló *angol* és *olasz* jelmondatai, a Magyar Fájdalom szobrának *angol* adományozója és *francia* alkotója után itt egy *amerikai* tábornok – a propagandaszándékok szerint mind-mind a magyar területi revízió támogatói.

1945 után a szobor sorsa érzékeny barométerként mutatta a magyar–amerikai kapcsolatok változásait. 1946-ban – egy időben a budapesti Washington-szoborral – kijavították háborús sérüléseit, minden bizonnyal csak azért, mert a tábornok amerikai volt. Az ország akkor legerősebb pártja, a kisgazdapárt ugyanis külpolitikájában a nyugati polgári demokráciák felé fordult, s az USA ekkor vált a nyugati világ vezető erejévé. 1949-ben, a hidegháborúban ugyanez az „amerikaiság” okozta vesztét: hogyan is állhatna az „imperialista világ” vezető hatalma egy tábornokának szobra a

¹⁶ L. Nagy Zsuzsa: Bonyodalom egy budapesti szobor körül. *História*, 1989. 6. sz. 34–35. p.

„szocialista tábor” egyik fővárosában? Lebontották, de – ellentétben oly sok más, ekkor eltávolított szoborral – nem olvasztották be, hanem egy raktárba került. A Kádár-korszak vége felé, amikor Magyarország már a szocialista tábor „legvidámabb barakkjának” látszott, ismét melegedni kezdtek a magyar–amerikai kapcsolatok. 1984-ben a budapesti amerikai nagykövet kérésére a szobor a követség Zugligeti úti rezidenciájának kertjébe került tartós letétként – tehát zárt, amerikai felségterületre. A kapcsolatok tovább javultak, s 1988-ban a nagykövet már azt javasolta: visszaadja a szobrot a fővárosnak, amennyiben azt ismét közterületen állítják fel. Innentől már csak az alkalomra kellett várni, s az nem is váratott sokat magára. Bandholtz tábornok szobrát, amelyet minden politikai kurzus a saját politikai érdekei szerint használt fel és használt ki, George Bush amerikai elnök budapesti látogatása előtt néhány nappal, 1989. július 6-án avatták fel ismét eredeti helyén, a közben elmúlt évtizedekben azonban igencsak megváltozott Szabadság téren.¹⁷

Szovjet hősi emlékmű

A Zeidler Miklós által találóan „irredenta skanzennek”¹⁸ nevezett téren a II. világháború utáni első, a tér képét máig meghatározó arculatváltozáshoz nem sok közük volt a magyar hatóságoknak. Pedig együttműködésnek indult. Egy héttel Budapest teljes elfoglalása után, 1945. február 20-án ugyanis értekezletet tartott a Magyar Képzőművészeti Főiskola tanári kara. Ezen hangzott el a bejelentés, hogy miután a szovjet parancsnokság egy szobrászműterem rendelkezésére bocsátását kérte a főiskolától, annak vezetése teljesítette a parancsnokság kérését.¹⁹ Két nappal később pedig immár polgármesteri határozat bevezetője rögzítette, hogy az orosz katonai parancsnokság az elesett katonáknak emlékművet kíván felállítani, és „ennek helyét a Szabadság téren kéri kijelölni”. A határozat rendelkező része aztán a „tisztán építészeti megoldású” emlékmű helyéül „az országzászló mögötti kör alakú parkrészt” jelölte ki úgy, hogy a mű a Teleki Pál utca (korábban Bálvány, ma Október 6. utca) felé nézzen. Az emlékmű helyét tehát a tér közepén jelölték ki úgy, hogy dél felé forduljon. A hivatalos iratokban ez az utolsó nyom, amikor magyar hatóság bármiről is intézkedett a *Szovjet hősi emlékmű* kapcsán.²⁰

Mint láttuk, a tér északi részét az *Irredenta szobrok* és szembefordulva velük egy kört alkotó *Ereklyés Országzászló* foglalta le, közöttük a kör alakú trianoni virágággal. De a tér közepétől dél felé eső területen is csak a középső gyepsík volt üres, hiszen a keleti sávon állt a *Bandholtz-szobor* és a *Magyar Fájdalom szobra*, a nyugatin pedig az *Újépület vértanúinak* – általunk itt be nem mutatott – *emlékműve*. Honnan is tudhatta volna a Városháza, hogy egy szovjet hősi emlékmű akkora teret igényel, amelyen

¹⁷ Pótó i. m. 90–99. p.

¹⁸ Zeidler i. m. 23. p.

¹⁹ Iratok a magyar képzőművészet történetéhez, 1945–1948. Szerk. Kiss Dezső. Bp., 1979. MTA Művészettörténeti Kutató Csoport, 11. p.

²⁰ Pótó i. m. 112–116. p.

avatáskor, majd később a koszorúzásokon felállhat egy díszszemle? Hiszen az elsőik egyike készült éppen!

A szovjet parancsnokság ettől kezdve nem kért vagy kérdezett semmit – vagy legalábbis ennek semmi nyoma nem maradt. A *Kis Újság* című napilap március végi tudósítása szerint a *Szovjet hősi emlékmű* „az Irredenta szobrok között” épül, s tudósít két másik, Budapesten épülő szovjet emlékműről is. A beszámolóba azonban becsúszott egy árulkodó szó: „Mind a három emlékmű különben *nálunk* [kiemelés tőlem – P. J.] szokatlan iramban készül el; értesülésünk szerint május elsején mind a hármat már le is leppezik.”²¹ Azaz ha „*nálunk* szokatlan iramban” készülnek ezek az emlékművek, akkor feltehetően nem „mi” szervezzük a munkát. Valóban: a szovjet parancsnokság ügyet sem vetve a polgármesteri helykijelölő határozatra, a tér északi, félköríves záródásának középpontjában, az egykori trianoni virágágy helyén építette fel az emlékművet délnek fordulva – s egyszerűen elbontatta előle az országzászlót. (Az elő- és hátlapi bronz dombormű Antal Károly munkája.) Így már az 1945. május 1-jei avatáson – mint az erről készült képen is látható – felállhatott a díszszemle.

A magyar hatóságok csak itt, az avatás előtt kapcsolódtak vissza a történetbe. A szovjet városparancsnokság ugyanis felkérte a Budapesti Nemzeti Bizottságot, hogy „a BNB írjon át a kormányhoz is, hogy a kormány is méltóképpen képviseltesse magát ezen az ünnepségen, mert a városparancsnokság azt szeretné, hogy az ünnepség kellő módon kihangsúlyozza az egész magyar nép osztatlan elismerését az orosz hősökkel szemben”. Az oroszok még a hála kinyilvánítását sem bízták a véletlenre.

37

*

Kifejezetten groteszk látvány lehetett a *Szovjet hősi emlékmű* az *Irredenta szobrok* gyűréjében, miközben a Vécsey utcán át a Parlament felé pillantva a *Nemzeti vértanúk emlékművébe* ütközött a tekintet. Ez a kollízió azonban csak néhány hónapig állt fenn: augusztusban és szeptemberben mind-egyiket lebontották-ledöntötték. 1947-ben követte őket a *Magyar Fájdalom szobra*, 1949-ben a *Bandholtz-szobor*. (Az *Újépület vértanúinak* szerény kis emlékműve maradt, de szinte eltűnt a bokrok között.) A tér jószerivel kiürült, a *Szovjet hősi emlékmű* uralkodott rajta.

Társat is csak egyet kapott a szocializmus évtizedei alatt – azt is csak néhány évre. A Sztálin 70. születésnapjára a magyar kormány ajándékaaként 1949 decemberében Moszkvába küldött szobor másolatát 1950. április 2-án avatták fel a téren, a volt tőzsdeépület bejárata előtt. A *nagy Sztálinnak a hálás magyar nép* feliratú szobor (Kisfaludi Strobl Zsigmond alkotása) egy korabeli lelkes méltatás szerint „a szocializmus felé haladó tömegek boldogságát, azt a meghitt derűt és bizakodást [fejezi ki], amely mindenütt elterjedt az országban a munka, az építés sikerei nyomán. Az apa és az anya előtt két mosolygós gyermek visz egy virágfüzért, és rajongó megbecsüléssel nyújtja annak, akinek emberi életünket, öntudatosodásunkat,

²¹ A felszabadulás emlékműve a Hangli-kioszk helyén. *Kis Újság*, 1945. március 31. 5. p.

jövőnket köszönhetjük, Sztálinnak.”²² Megjelenik azonban az emlékművön a munkás-paraszt szövetség gondolata is, hiszen ruházata, attribútumai alapján az apa munkás, az anya pedig paraszt. Ha visszagondolunk az *Ereklyés Országzászlóra*, azon láthattunk ilyen direkt, szájbarágó propagandát.

A *Hála-szobrot* az 1956-os forradalom napjaiban lerombolták, s azon kevés, a forradalom alatt megsemmisült emlékmű közé tartozott, amelyeket a Kádár-korszakban sem állítottak helyre.

A tér „berendezési tárgyiban” ezután semmi változás nem történt 1989 nyaráig, amikor a már a politikai rendszerváltozás hónapjait élő, de még deklaráltan szocialista Magyarországon George Bush amerikai elnök látogatása szolgáltatta az apropót a *Bandholtz-szobor* Szabadság téri visszatéréséhez.

Nagy Imre emlékműve

A Bush-látogatás idején a magyar társadalom éppen hogy csak túl volt egy sokkon és egy katarzison: három héttel korábban, 1989. június 16-án zajlott le Nagy Imre és mártírtársai temetése több százezres tömeg jelenlétében, egész napos élő rádió- és televízióközvetítéssel.

A Kádár-rendszer az 1956-os forradalom leverésében fogant, s a korszak uralkodó egypártja, a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) önlegitimációjának talpköve az volt, hogy 1956-ban nem forradalom, hanem a szocialista rendszer ellen irányuló „ellenforradalom” volt, ami ellen nemcsak jogos, de szükséges is volt bármilyen eszközzel fellépni. Ezt a hazugságot kellett a társadalommal tudomásul vettetni – bármi áron, mert ezen alapult az MSZMP hatalma. Az „ellenforradalom” megtorlása során mintegy kétszázötven embert végeztek ki és földeltek el jeltelen gödrökben Budapesten az Új Köztemető 301-es parcellájában – köztük Nagy Imrét, a forradalom miniszterelnökét és közvetlen munkatársait. A brutális megtorlás, majd az azt követő életszínvonal-politika („gulyáskommunizmus”) elérte hatását: a társadalom némán, de tudomásul vette a rendszer születését elfedő tabukat és az MSZMP egyeduralmát.

A rendszer bomlásának jelei már az 1970-es években megmutatkoztak, s ez a folyamat felgyorsult az 1980-as évek második felében. 1956 forradalmának rehabilitációjához pedig – ami egyben az MSZMP hatalmi monopóliumának a végét is jelentette – a mindvégig kommunista Nagy Imrén át vezetett az út. Hiszen benne nemcsak a regnáló hatalom által még mindig elítélt „ellenforradalom” miniszterelnökét, hanem a megreformált szocializmus, az „új szakasz” 1953–1955-ös miniszterelnökét és az 1945-ös földosztó minisztert is tisztelni lehetett, olyan értékeket tehát, amelyeket a fennálló hatalom sem kérdőjelezhetett meg.

A Nagy Imre és mártírtársai exhumálásáról szóló tudósítások sokkolták a társadalmat 1989 tavaszán: beomlott, jeltelen „sír”-gödrök százainak képe egy gazos, elvadult parcellában a temető legtávolabbi sarkában, a minisz-

²² Pogány Ö. Gábor: Kisfaludi Strobl Zsigmond. Szabad Művészet, 1950. 3–4. sz. 104. p.

terelnők kátránypapírba csavart, dróttal átkötött, arccal lefelé előkerült maradványai, a vele együtt kivégzett Gimes Miklós és Maléter Pál maradványai közös gödörben... Három évtized után feltárult titkok a Kádár-rendszer brutalitásáról, a halottak iránti legegyszerűbb kegyelet teljes hiányáról. E megdöbben felismerés és a temetés feloldó katarzisa miatt lett Nagy Imre és társai temetése a politikai rendszerváltás folyamatának visszafordíthatatlanságát szimbolizáló csúcspontja. Nagy Imre emlékezete ekkor egy fontos pillanatban ismét betöltötte azt a nemzetegyesítő szerepet, amit 1956-ban, a forradalom konszolidációs szakaszában személyen is betöltött.

Emlékének és a forradalom emlékének megörökítése azonnal megkezdődött,²³ budapesti szobrára is volt már terv 1989-ben, de több kudarcos kísérlet után Nagy Imre emlékművét évekkel később, születésének centenáriumán, 1996. június 6-án avatták fel a Vértanúk terén.²⁴ Nagy Imrének a tér kis vízmedencéje fölött átívelő hídon álló szobra a felavatása után eltelt jó két évtizedben Budapest egyik jelképévé vált. Nem úgy, mint a Gellérthegy palmaággat tartó, a városképet uraló nőalakja, hanem mint a Duna-korzó korlátján üldögélő kedves zsánerszobor, a *Kiskirálylány*. Nagy Imre szobrához fel lehet menni a hídra, a bronzalak mellé lehet állni egy „közös” fotóhoz vagy szelfihez, s szintúgy kihagyhatatlan emlékkép volt Budapestről a hídon álló, a Parlament felé tekintő bronzfigura – a háttérben az Országház kupolájával.

Az emlékmű felállítását az '56-ban fegyverrel harcoló, később Kanadában sikeres üzletemberré váló Andrew Sarlos [Sarlós András] kezdeményezte – és jó részben finanszírozta is más magánadományozók, a magyar állam és a kerületi önkormányzat társaságában. A meghívásos pályázatot Varga Tamás nyerte, s bár már a zsűri felhívta a figyelmet a tervezett emlékmű kapcsán a deheroizálás veszélyeire, a melléállós fotózkodás napjainkra tömegessé vált gyakorlata érdekes módon mégsem alacsonyítja le a művet, nem veszélyezteti méltóságát. Talán azért, mert a zsánerrel játszó kompozíció a megközelíthető alakot mégis csak felemeli az utcaszintről, a közös fotóhoz „fel” kell menni hozzá.

Az emlékmű helyét először a Szabadság tér déli, egykori sétatéri részén keresték, s igen szerencsésnek mondható, hogy végül rátaláltak a nevét 1990-ben visszakapó Vértanúk terére. A szobor helyeként a kis tér ugyanis emlékművek esetében ritkán létrejövő szimbolikus kapcsokkal rendelkezett. Egyik oldalról a Földművelésügyi Minisztérium határolja, s Nagy Imre földművelésügyi miniszterként az 1945-ös földosztás központi figurája volt. A szobor a Parlamentre tekint, ahol Nagy Imre 1947–1949 között az Országgyűlés elnökeként, majd 1953–1955-ben és 1956-ban miniszterelnökként dolgozva írta be nevét a történelembe. A harmadik, talán a legfontosabb szimbolikus kapocs viszont a szimmetrikus testvér-terecskén álló

²³ Boros Géza: Emlékművek '56-nak. Bp., 1997. '56-os Intézet, 286 p.; Pótó János – Hajdú József: Nagy Imre emlékhelyei. Bp., 2013. Nagy Imre Alapítvány, 208 p. Digitálisan: <http://nagyimreemlekhaz.hu/hu/szolgc3%A1ltat%C3%A1sok.html> (Letöltés: 2019. 10. 29.)

²⁴ Pótó – Hajdú i. m. 74–81. p.

Batthyány-örökmécsessel kötötte össze – összekapcsolva Magyarország két nagy forradalma után kivégzett két miniszterelnökének emlékét.

Nemcsak a környezet hat a szoborra – mint láttuk *Bandholtz szobra* esetében –, hanem a szobor is formálja környezetét. Amikor a Vértanúk tere 1990-ben visszakapta nevét, senki sem emlékezett már persze a *Nemzeti vértanúk emlékművére*, a tér nevének eredeti jelentésére. A *Batthyány-örökmécses* és az aradi vértanúkról elnevezett közeli utcák a tér nevéhez az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc utáni megtorlás emlékét tapasztották. A Nagy Imre-emlékmű megjelenésével és több mint két évtizedes jelenlétével, a június 16-i, évente ismétlődő koszorúzásokkal, megemlékezésekkel azonban új tartalom kapcsolódott a tér nevéhez. A koszorúzásokkal persze Nagy Imrére és mártírtársaira emlékeztek kivégzésük napján, de a meghívókon szereplő helyszín, a tér neve, a „Vértanúk” szó egyre egyértelműbben kapcsolódott a közgondolkodásban ahhoz, amit a korszakfordító 1989-es temetésen a hatodik, az üres koporsó szimbolizált: az 1956-os forradalom „névtelen” vértanúihoz. A „vértanúk” szó ezen a helyen az ’56-os vértanúkat jelentette, nemcsak Nagy Imrét és társait, hanem valamennyit.

A környezethez kötődés ezen szálait tépte szét a Kossuth tér 1944-es „képzőművészeti arculatának” visszaállítását elrendelő kormányhatározat, melynek értelmében 2018. december 28-án hajnalban Nagy Imre emlékművét eltávolították a Vértanúk teréről, hogy helyet csináljanak a rekonstruálendő *Nemzeti vértanúk emlékművének*. *Nagy Imre emlékművét* fél év múlva a Jászai Mari téren állították fel, a Vértanúk terének „1944-es arculata” pedig 2019. október 31-én, a részlegesen rekonstruált *Nemzeti vértanúk emlékművének* felavatásával állt vissza.

A Magyar Atlétikai Club emlékműve

A politikai emlékművek nyomasztó túlsúlya mellett a rendszerváltás után üdítő kivételként folytatódott a terület múltjának megörökítése is. A *Széchenyi-emlékkút* kapott párdarabot a tér egykori sétatéri részén, amikor 2000-ben felállították a *Magyar Atlétikai Club emlékművét*. Egészen pontosan nem is a MAC emlékműve ez a formai megoldásaiban is a *Virulj!*-ra hasonlító mű. Előlapján ennek is bronz dombormű látható (Várhelyi György műve): öt futó látható startra készen, régimódiasan kiszalagozott futópályán, mögöttük keménykalapos férfi kezében startpisztollyal, a háttérben stilizált tömeg. A hátoldalon itt is az értelmező felirat: „Ezen a helyen rendezte a Magyar Athletikai Club 1875. május 6-án az európai kontinens első nyilvános szabadtéri atlétikai versenyét”. Apró pontatlanság, hogy az emlékmű az egykori sétatéri részen áll, maga a verseny, a kontinens első szabadtéri atlétikai versenye ugyanis az Újépület udvarán zajlott.

Hangulatos beszámoló jelent meg a versenyről a *Vasárnapi Ujságban*, így mutatva be a helyszínt: „[...] Áldozó csütörtökön azonban a fenséges pár [Koburg herceg s neje, a belga királylány] hűtlen lett a Margitszigethez, az Újépület »gyakorló udvarának« adva előnyt. A paradicsom s a Szahara között nem lehet kirívóbb a különbség, mint aminő az ellentét a dús nő-

vényzetű sziget s e rengeteg udvar homokszivatagja között. Valahányszor látom a laktanya kopár falai által kerített nagy udvart, melyen egy német duodez-hercegség [operetthercegség] kényelmesen elférne, mindig azt hiszem, hogy egyszerre csak egy sivatagutazó karavánra kell bukkanom, az obligát tevékkel, turbános és kaftános muzulmánokkal s fátyolozott arcú odaliszkekkel [...]. Leendő afrikai utazóknak [...] lehetetlen volna jobb gyakorló [...] helyet találni az Újépület udvaránál, mely fölér egy apróbb afrikai sivataggal.” A versenyszámok között szerepelt a „gyors futás”, súlydobás, „távugrás”, akadályverseny, öklözés, magasugrás és „tartós futás”. Ez utóbbinál „a befutandó pálya hosszúsága nem volt kevesebb, mint két egész angol mérföld [3218 méter], mivégből a vállalkozóknak négyszer kellett futva megkerülni a rengeteg nagy udvart.”²⁵

*

2011 júniusában, születésének centenáriumán megjelent a téren, a Vécsey utca torkolatában Ronald Reagan utcaszintre állított, hamisítatlan zsánerszobra (Máté István műve). Bár ötnegyedes mérete (220 cm magas) emlékmű látszatát kelti (a zsánerszobrok mindig ember léptékűek), az amerikai elnöknek a *Szovjet hősi emlékmű* (vagy azt megkerülve az amerikai nagykövetség?) felé sétáló szobra nem több, mint újabb kiváló fotótéma: szemből a háttérben az Országház kupolájával, hátulról a szovjet emlékművel. Turista-attrakció csupán.

A német megszállás áldozatainak emlékműve

41

Egyáltalán nem turistaattrakció viszont a tér időben utolsó emlékműve. Kevés emlékmű váltott ki olyan szélsőséges indulatokat, társadalmi tiltakozást, mint a tér déli részén 2014 júliusában centrálisan elhelyezett, Párkányi Raab Péter alkotta *A német megszállás áldozatainak emlékműve*.

2013. december 31-én jelent meg az 565/2013. (XII. 31.) számú kormányrendelet, melynek 1. § (1) bekezdése szerint: „A Kormány nemzetgazdasági szempontból kiemelt jelentőségű ügyé nyilvánítja a Magyarország német megszállásának emléket állító, a Budapest V. kerület, 24747/1 és 24747/2 helyrajzi számon nyilvántartott ingatlanon, természetben a Budapest V. kerület Szabadság téren megvalósításra kerülő emlékmű felállításával összefüggő [...] ügyeket.”²⁶ A kormány tehát emléket kívánt állítani a Szabadság tér egy pontosan meghatározott helyén Magyarország német megszállásának. (Nem tévedés: a megszállásnak, az „áldozatainak” szó ugyanis csak később került be a címbe.) A hely pedig a Szabadság tér déli részén a mélygarázs le- és felhajtójának mellvédje által keretezett háromszög alakú terület. Ez volt az egyetlen szabad terület a tér középtengelyén, északon ugyanis a szovjet emlékmű, a tér közepén pedig a mélygarázs személylejárójának üvegpavilonja van erre igazítva. A kormányzati szándék tehát nem

²⁵ Borostyáni Nándor: Kikeletkor. Fővárosi tárca. Vasárnapi Ujság, 1875. május 9. (19. sz.) 297. p. Digitálisan: <http://epa.oszk.hu/00000/00030/01105/pdf/01105.pdf> (Letöltés: 2019. 10. 29.)

²⁶ http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?do-cid=A1300565.KOR (Letöltés: 2019. 10. 29.)

a megszállás áldozataira való emlékezés volt, hanem a német megszállás emlékművének felállításával a szovjet megszállás emlékművévé transzformálni a szovjet hősi emlékművet. (Ez egyébként sikerült is.) Megfelelve ezzel a 2011-ben elfogadott Alaptörvény preambuluma ugyancsak sokak által vitatott kijelentésének: „Hazánk 1944. március tizenkilencedikén elveszített állami önrendelkezésének visszaálltát 1990. május másodiktól, az első szabadon választott népképviselő megalakulásától számítjuk.”²⁷

Az emlékmű „nemzetgazdasági szempontból kiemelt jelentőségű ügyé” nyilvánítására azért volt szükség, mert az emlékmű felavatását Magyarország német megszállásának 70. évfordulójára, 2014. március 19-re tervezték. 2014. január közepére, azaz a rendelet megjelenését követően két hét alatt el is hárult minden akadály: kiválasztották a szobrászt, ő elkészítette a tervet (egy egyetlen nézetre kidolgozott skiccet) és a mű háromoldalas leírását, a két szobrászból (Melocco Miklós és Benedek György) álló zsűri azt elfogadta (mit elfogadta: „A koncepcióterv egyedülálló, művészeti értéke kimagasló, szimbolikája példátlan” – írták), a Budapesti Történeti Múzeum főigazgatója (dr. Farbak Péter) kiadta pozitív szakmai állásfoglalását, és az V. kerület (Rogán Antal polgármester vezette) önkormányzata is hozzájárult a német megszállás emlékművének felállításához.²⁸ A terv ezután csak annyit változott, hogy címébe bekerült az „áldozatainak” szó.

A Magyarországot szimbolizáló, lehuny szemű, ártatlan, félszárnyú („szárnyaszegett”), kezéből az országalmát kiejtő Gábriel arkangyal és a rá lesből lecsapó, a hitleri Németországot jelképező agresszív birodalmi sas hazug üzenete is rímel az Alaptörvény idézett mondatára: minden felelőséget a megszállóra hárít.

A német megszállás áldozatainak emlékműve létrejöttének egész rapid folyamatával sokkolta az értelmiséget, annak folyamatos tiltakozását váltva ki. Az építkezés megkezdésétől rendszeres tüntetések zajlottak a helyszínen, s az emlékmű üzenetét hazugságnak tartók összehordott tárgyaiból-képeiből-dokumentumaiból felépült a helyszínen az „Eleven emlékmű”, amely minden részletében az 1944. év szörnyűségeiben való magyar részvételt, magyar felelősséget bizonyította.

S hogy miért is volt ez a nagy felháborodás? Az 1989–1990-es politikai rendszerváltozás óta ugyanis a magyar társadalom elszokott attól, hogy egy kormányhatározatra születő, a megrendelő akarata szerint két és fél hónap alatt elkészítendő monumentális emlékmű pályázat nélkül megbízott alkotójának leendő művét egyetlen rajz, egy skicc alapján fogadja el egy nem tudni hogyan összeállt zsűri. Meghökkenítő volt az egészben – bár az előző évek hatalomtechnikai lépései után már korántsem szokatlan – a hatalom „csakazértis” arroganciája: miközben a Magyar Tudományos Akadémia II. osztálya külön ülészakon foglalkozott az emlékmű üzenetének

²⁷ http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?do-cid=A1100425.ATV (Letöltve: 2019. 10. 29.)

²⁸ Az első két hét dokumentumai: <https://docs.google.com/file/d/0B4gcb6t1-VP3eRHU2U0d-RWFgzQTTQ/edit?pli=1> (Letöltve: 2019. 10. 29.)

történeti hazugsághalmazával,²⁹ Orbán Viktor miniszterelnök személyesen adott ki írásos igazolást arról, hogy történetileg hiteles mondanivalójú műalkotás született.³⁰ Szokatlan volt – bár korántsem példa nélküli – az alkotói szervilizmus, amely a mű kormányhatározattal megállapított majd módosított címét (A német megszállás áldozatainak *emlékműve*) írta fel a műre a főhajtás bevett formulája helyett: A német megszállás áldozatainak *emlékére*. Példátlan ugyanakkor – és roppant meghökkentő –, hogy az így köztérre került művet az azt létrehozó hatalom képviselői közül senki sem akarta vagy merete felavatni. Arra viszont jócskán volt már példa a történelemben, hogy egy, a társadalmat ennyire megosztó, a konszenzus minimumára sem törekvő, kierőszakolt emlékművet folyamatosan őriztetni kell a rendőrséggel.

A folyamat minden mozzanata, ahogy ez az emlékmű létrejött, két párhuzamot idéz a tér szobrainak történetéből: az *Irredenta szobrok* és a *Szovjet hősi emlékmű* létrejöttének folyamatát. Az *Irredenta szobrokkal* párhuzamba állítja az emlékműállítás konszenzusos, bár íratlan szabályainak felrúgása, a sietség és a végeredmény: a hazug politikai giccs. Viszont míg a Horthy-korszak büszke volt irredenta szobraira, „használta” őket, a Fidesz-kormányzat a felállítás óta ügyet sem vetett német megszállási emlékművére. A *Szovjet hősi emlékmű* létrejöttével való párhuzamban rejlik ennek kulcsa. Abban, hogy az ellensúly nélküli hatalom mindent megtehet. Olyan emlékművet épít és oda, amelyet és ahová akar. És ha a társadalom tiltakozik (és innentől már nincs párhuzam a szovjet emlékművel, hiszen 1945-ben senkinek eszébe sem jutott tiltakozni), erőből befejezi és aztán elejti a kudarcos projektet.

*

E tanulmány címe talán pontosabb lett volna úgy, hogy „Az Újépület telke és emlékművei”. Hiszen a Szabadság tér csak egy fekvő téglalapra, a Sétatérre helyezett, fordított „U” alakú zöldterület. Légi fotókon viszont már messziről kirajzolódik a környező háztömbök alkotta diadalkapu, két északi sarkában jó két évtizedig a két mártír miniszterelnök emlékével megszentelt ficak-terekkel. A tér azonban meghatározó emlékműveivel majd egy évszázada a mindenkori politikai propaganda hazug szolgáltólánya. Előbb az irredenta emlékekkel, majd a szovjet emlékművel, ma a megszállások emlékeivel. A tér az Újépület, az elnyomás szimbóluma ellentettjeként kapta a Szabadság nevet. Ma a szabadság ellentettjeként a megszállások emlékhelyévé kívánják tenni. De aligha lesz a nemzet emlékezetének része az, amit kordonokkal, posztoló rendőrökkel kell védeni.

²⁹ Történelem és emlékezet. Egy akadémiai ülészak előadásai. Összeáll. Hunyady Görgy, Török László. Bp., 2014. Kossuth Kiadó, 207 p.

³⁰ Orbán hosszú levélben védi a német megszállás áldozatainak emlékművét: <https://www.origo.hu/itthon/20140430-orban-viktor-levele-a-nemet-megszallas-emlekmuverol.html>. A levél: <https://www.origo.hu/attached/20140430davidk.pdf> (Letöltve: 2019. 10. 29.)

A Magyar Fájdalom szobra

Bandholtz-szobor